

Agnieszka Zielińska-Nowicka

Źródła do badania zagadnień demograficznych i socjotopograficznych w XIX-wiecznym Toruniu

Rocznik Toruński 35, 159-167

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

dla Nowego Miasta i przedmieść Torunia pierwsza księga zachowała się za lata 1821–1823. Bardzo pomocne, szczególnie w kwestii ustalenia ogólnej liczby ludności Torunia dla okresu 1. połowy XIX w., okazują się też różnorodne zestawienia statystyczne⁶. Mogą być cennym materiałem dla określenia ludności Torunia pod względem płci, wieku, jak również wyznania.

Seelenlisten to bogaty zbiór informacji o ludności zamieszkującej Toruń w okresie 1. połowy XIX w. Informacje tam zawarte stanowią bogatą bazę danych dla badań demograficznych, socjotopograficznych, ale mogą one być również przedmiotem zainteresowania badaczy architektury, historii społecznej, w szerokim tego słowa rozumieniu. Jak można zaobserwować przez analizę formularza i dodatkowych adnotacji, służyły celom ewidencyjnym, podatkowym, poborowi rekruta, celom policyjno-porządkowym. Świadczą o tym tytuły rubryk. Księgi te prowadzone były przez organa administracji miejskiej, zwane wówczas ogólnie policją⁷. Zaliczyć je można zatem do ogólnie pojętych pruskich rejestracji ludnościowych, których początek przypada na XVIII w. Można przypuszczać, że *Seelenlisten* i ich sporządzanie w Toruniu niekoniecznie wynikało z odgórnego zarządzenia prowadzenia akurat tego typu spisów⁸, lecz jedynie z takiego właśnie – przez *Seelenlisten* – wywiązywania się Torunia z obowiązku dostarczania ujęć statystycznych liczby mieszkańców⁹.

⁶ AmT, nr 17506.

⁷ Dokładniejsze informacje na ten temat zob. K. Ciesielska, *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793–1919*, Warszawa 1972.

⁸ Można tak sądzić, gdyż dla wielu pomorskich miast nie zachowały się akurat tego typu księgi. Nie ma ich np. dla Elbląga, gdzie z podobnych materiałów istnieją jedynie akta konsystorza ewangelickiego. Dla Chełmży natomiast zachowały się Bürgerliste. *Seelenlisten* spotyka się tylko dla niektórych miast kurlandzkich.

⁹ Więcej na temat organizacji statystyki ludnościowej: K. Wajda, *Statystyka ludnościowa na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim od połowy XVIII wieku do 1919 roku*, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 42, Warszawa 1994, s. 107–116; R. Boeckh, *Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des Preussischen Staats*, Berlin 1863; O. Behre, *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen bis zur Gründung des königlichen Statistischen Bureaus*, Berlin 1905; A. Meitzen, *Geschichte, Theorie und Technik der Statistik*, Berlin 1886; A. K. Holsche, *Geographie und Statistik in West-, Süd- und Ostpreussen*, Bd I, II, III, Berlin 1804.

Seelenlisten sporządzane były regularnie w latach dwudziestych XIX w. Ta dokładność i coroczność była tu niezmiernie ważna, szczególnie że okres ten charakteryzował się silnym rozwojem gospodarczym i wzmożonym napływem ludności do miasta. Dla niektórych lat księgi spisywane były w dwóch egzemplarzach lub też sporządzane były dodatkowe spisy alfabetyczne. Dla lat trzydziestych i czterdziestych XIX w. posiadamy dane z okresów sprawozdawczych nie pokrywających się z rokiem kalendarzowym: 1836/37, 1840/41 i 1842/43. Brak ksiąg dla Starego Miasta za rok 1833, dla Nowego Miasta za lata: 1820 i 1833 i dla przedmieść Torunia za lata: 1820, 1831, 1833, 1836/37 i 1839. Widoczny brak zbieżności w chronologii jest pewnym mankamentem dla badań demograficznych i socjotopograficznych. *Selenlisten* sporządzane były tylko do 1844 r.

Spisy te prowadzone były zawsze według numerów działek. Księgi Starego Miasta obejmują działki od numeru 1 do 463, z podziałem na cztery kwartały, a Księgi Nowego Miasta działki od numeru 1 do 310, z podziałem na trzy kwartały. Mimo że dla przedmieść Torunia istnieje jedna księga, to jednak poszczególne przedmieścia są tu zawsze wydzielone.

Formularz spisów ludnościowych z czasów Księstwa Warszawskiego różnił się nieco od formularza *Seelenlisten*. Był pisany odręcznie w języku polskim. Rubryki nosiły następujące tytuły:

1	Numer domu
2	Gatunek domu
3	Imię i nazwisko mieszkańca
4	Płeć: męska, żeńska
5	Lata ich wieku
6	Ich postanowienie (<i>dotyczy stanu cywilnego</i>)
7	Stan urodzenia (<i>dotyczy stanu gminnego, mieszczańskiego, szlacheckiego</i>)
8	Jakiego wyznania. Profesja, rzemiosło lub jakikolwiek sposób życia
9	Miejsce ich urodzenia
10	Miejsce przedostatniego zamieszkania
11	Adnotacje

Księgi ludnościowe spełniają więc nie tylko swoją funkcję statystyczną, ale dokładnie charakteryzują społeczeństwo toruńskie na początku XIX w.

Formularz *Seelenlisten* był drukowany i zasadniczo nie uległ zmianie przez cały okres sprawozdawczy. Widać jednak po analizie formularza, że spisy te służyły zupełnie innym celom niż księgi ludnościowe. Rubryki nosiły następujące tytuły:

1	Pro Anno Nro. Der Häuser (<i>Numery domów w danym roku</i>)
2	Ob die massiv oder von Fachwerk sind (<i>czy dom jest murowany, czy z pruskiego muru</i>)
3	Vor – und Zunahmen der Bewohner (<i>imiona i nazwiska mieszkańców</i>)
4	Geschlecht: männlich, weiblich (<i>płeć męska, żeńska</i>)
5	Alter (<i>wiek</i>)
6	Ob die verheirathet oder ledig sind (<i>określenie stanu cywilnego »żonaty, zamężna, wolny, wolna«</i>)
7	Religion derselben: Ewangelisch, Katholisch, Mosaisch (<i>określenie wyznania – ewangelickie, katolickie, mojżeszowe</i>)
8	Benennung ihrer Gewerbe (<i>określenie zawodu lub zajęcia</i>)
9	Zahl ihrer: Gesellen, Burschen (<i>liczba czeladników i uczniów</i>)
10	Geburtsort derselben (<i>miejsce urodzenia</i>)
11	Letzter Aufenthaltsort derselben (<i>ostanie miejsce zamieszkania</i>)
12	Wo die Kinder in die Schule geben (<i>do jakiej szkoły chodzą dzieci</i>)
13	Ob die Kinder die Boden gehabt haben oder nicht (<i>czy dzieci otrzymały grunt</i>)
14	Vieh Bestand: Pferde, Füllen, Ochsen, Kühe, Jungvieh, Schweine (<i>stan gospodarstwa: konie, źrebaki, woły, krowy, jałówki, świnie</i>)
15	Bemerkung (<i>adnotacje, uwagi</i>)

W ciągu całego okresu sporządzania *Seelenlisten* wystąpiły jedynie nieznaczne zmiany w formularzu. Przy opisie materiału, z którego wykonany jest budynek, rubryka zmieniała się na: Es sind: Massiv, Fachwerk, Stuben, Miethe (czy budynek jest murowany, z pruskiego muru, czynszowy, czy też wynajmowane są tu pokoje). Istniejącą do

lat trzydziestych rubrykę ostatniego miejsca zamieszkania zastąpiła rubryka dotycząca poboru do wojska: Gehören zur: Landwehr: I Aufgebot, II Kriessrecht (dotyczy poboru do wojska).

Spisy ludnościowe i *Seelenlisten* mimo drobnych mankamentów, braków czy też pewnych ogólników wpisywanych do formularza (np. w rubryce dotyczącej miejsca urodzenia czy też miejsca ostatniego zamieszkania adnotacje typu – Pomorze, Kujawy), mogą się stać bardzo dobrym źródłem dla wszelkich badań demograficznych i socjotopograficznych, co do ogółu mieszkańców Torunia, jak i jedynie pewnych grup ludności. W ten sposób badać można strukturę ludności według płci i wieku, a także stanu cywilnego, strukturę wyznaniową, a także zawodową i zamożność. Źródło umożliwia skonstruowanie socjotopografii Torunia dla I. połowy XIX w., odtworzenie i analizę struktury przestrzennej rozmieszczenia różnych grup społeczno-zawodowych, obserwację segregacji przestrzennej mieszkańców miasta na tle warunków historycznych i społecznych. *Seelenlisten* i księgi ludnościowe umożliwiają też badanie ludności Torunia, bardzo dokładnie wchodząc na grunt najmniejszej jednostki społecznej – rodziny. Można dokonać charakterystyki rodziny toruńskiej, imigrantów przybywających do miasta. Możliwe jest też na podstawie źródła określenie wielkości rodziny, liczby dzieci przypadającej na jedną rodzinę, urodzeń według kolejności, różnicy wieku między współmałżonkami – co może przesądzać o charakterze małżeństwa i przyczynach jego zawarcia. Spisy ludnościowe i *Seelenlisten* dają także możliwość analizy małżeństw powtórných, rodzin niepełnych, np. wdowców czy wdów z dziećmi, panien z dziećmi nieślubnymi. W skład całego zespołu *Seelenlisten* wchodzi też zestawienia statystyczne ludności miasta Torunia i przedmieść za lata 1816–1839, 1841–1842 i 1844.

Wiarygodność tych źródeł jest wypadkową wielu czynników: organizacji władz odpowiedzialnych za sporządzanie spisów, przepisów ustalających formularz, odpowiedzialności, skrupulatności, wiedzy i poziomu wykształcenia osoby spisującej, a także dbałości o należyte zachowanie i przechowywanie akt. Zachowane dla Torunia *Seelenlisten* są ewenementem i pozwalają na badanie procesów społecznych i demograficznych w mieście.

Księgi metrykalne

Źródłami tworzonymi dla potrzeb statystycznych były i są nadal księgi metrykalne. W 1563 r. sobór trydencki wprowadził obowiązek rejestrowania chrztów i ślubów udzielanych w parafiach katolickich. Obowiązek rejestracji zgonów wprowadził Rytuał Rzymski z 1614 r. Kompletność ksiąg metrykalnych w okresie nowożytnym i w XIX w. zależała od wielu czynników, np.: rozmiarów i ukształtowania terytorialnego parafii, sytuacji ekonomicznej ludności zamieszkującej parafię, dyscypliny, poziomu wykształcenia, obyczajów duchowieństwa.

Dla Torunia w XIX w. księgi metrykalne zachowały się w dobrym stanie, choć są nieco rozproszone. Księgi metrykalne dwóch parafii katolickich: Świętych Janów oraz Najświętszej Marii Panny¹⁰ znajdują się w Archiwum Diecezjalnym w Toruniu¹¹, metryki parafii św. Jakuba przechowywane są na terenie tejże parafii, gdzie są udostępniane dla celów naukowych. Dobrze zachowały się również księgi parafii ewangelickich, lecz nie wszystkie znajdują się w Archiwum Państwowym w Toruniu¹². Część udostępniona jest w Evangelisches Zentralarchiv w Berlinie¹³.

Księgi metrykalne katolickie, które zostaną tu szczegółowo omówione, w ciągu XIX w.¹⁴ zmieniły swój wygląd. Trudno więc określić jednolity, obowiązujący formularz, jak to zostało zrobione dla *Seelenlisten*. Dla początku XIX w., czasem nawet do lat dwudziestych, księgi te prowadzone były po łacinie, następnie zaś po niemiecku. Do lat

¹⁰ Parafia Najświętszej Marii Panny – dalej parafia NMP.

¹¹ Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej, Parafia Świętych Janów w Toruniu, Liber baptizatorum, sygn. AA 005–AA 013; Liber copulatorum, sygn. AD 003–AD 006; Liber mortuorum, sygn. AE 001, AE 003–AE 007. Parafia Najświętszej Marii Panny w Toruniu, Liber baptizatorum, sygn. AA 005–AA 012; Liber copulatorum, sygn. AD 002–AD 004; Liber mortuorum, sygn. AE 001–AE 006.

¹² Archiwum Państwowe w Toruniu: Ewangelicka gmina wyznaniowa staromiejska w Toruniu, sygn. 24–38; Ewangelicka gmina wyznaniowa nowomiejska w Toruniu, sygn. 62–68, 80–85, 87, 89–93; Ewangelicka gmina św. Jerzego w Toruniu, sygn. 65–67.

¹³ Wszelkie informacje wraz z sygnaturami można znaleźć na stronach Evangelisches Zentralarchiv in Berlin: <http://www.ezab.de/d/bframe.html> z grudnia 2008 r.

¹⁴ Omawiany tu okres to lata 1793–1914 – od II rozbioru Polski, kiedy Toruń wszedł w skład zaboru pruskiego, do I wojny światowej.

sześciesiątych–siedemdziesiątych XIX w. w przypadku chrztów i zgonów w parafii Świętych Janów i NMP stosowany formularz był pisany odręcznie, następnie drukowany¹⁵. W przypadku parafii św. Jakuba formularz drukowany dla wszystkich trzech serii ksiąg został wprowadzony od 1899 r. Wytyczne formularza nie były w stu procentach identyczne dla wszystkich parafii, a także zmieniały się wraz z upływem czasu. Można śmiało stwierdzić, iż z czasem rosła dokładność i szczegółowość ksiąg metrykalnych, co wiązało się zapewne ze zwiększeniem świadomości i wykształcenia kleru.

Dla zobrazowania wyglądu i informacji zawartych w księgach metrykalnych można posłużyć się przedstawieniem formularza w miarę jednolitego dla wszystkich parafii katolickich z lat dziewięćdziesiątych XIX w., z zastrzeżeniem, że we wcześniejszym okresie podlegał on licznym zmianom.

Formularz księgi chrztów

1	Wohnort des Vaters (<i>miejsce zamieszkania ojca</i>)
2	Jahr, Monat, Tag und Stunde der Geburt (<i>miesiąc, dzień i godzina urodzenia</i>)
3	Zahl der Söhne, Töchter: ehelich, uehelich (<i>liczba porządkowa synów, córek z zaznaczeniem urodzenia małżeńskiego i pozamałżeńskiego</i>)
4	Monat und Tag der Taufe (<i>miesiąc i dzień chrztu</i>)
5	Geburtsort des Kindes (<i>miejsce urodzenia dziecka</i>)
6	Taufname des Kindes (<i>imię nadane dziecku na chrzcie</i>)
7	Name (Vor und Zuname), Stand und Konfession des Vaters (<i>nazwisko, status i wyznanie ojca</i>)
8	Name (Vor und Zuname), Stand und Konfession der Mutter (<i>nazwisko, status i religia matki</i>)
9	Name, Stand und Wohnort der Taufpaten (<i>nazwisko, status i miejsce zamieszkania chrzestnych</i>)
10	Name und Charakter des Geistlichen, welcher die Taufe vollzogen hat (<i>nazwisko, stanowisko duchownego, który udzielał chrztu</i>)
11	Bemerkungen (<i>uwagi</i>)

¹⁵ Formularz drukowany dla badanego okresu nie został zastosowany w przypadku tych parafii dla ksiąg ślubów.

Niestety, szczególnie na początku XIX w. formularz często wypełniany był niedokładnie. Zdarzało się, iż występowała jedynie data chrztu lub tylko data urodzenia dziecka. O ile zazwyczaj szczegółowo odnotowywano chrzestnych, o tyle dane rodziców dziecka bywały niepełne lub w ogóle ich brakowało. Mimo jednak tych braków, księgi chrztów dla parafii katolickich w Toruniu są w dobrym stanie, w dużym stopniu kompletne¹⁶ i mogą być wykorzystane do badań demograficznych jak też socjotopograficznych.

Analizując metryki chrztów należy pamiętać, iż nie można stawiać znaku równości między rzeczywistą liczbą urodzeń a liczbą udzielonych chrztów. Po pierwsze, mogły występować braki w rejestracji urodzeń żeńskich, po drugie zaś liczne były przypadki niezgłaszania faktu narodzin, szczególnie w przypadku ludności biedniejszej, gdzie ze względów finansowych niektórzy obywali się bez sakramentu chrztu przez całe życie. W księgach chrztów mogły też występować różnego typu zafałszowania, np. mała liczba urodzeń pod koniec grudnia oraz wzrastająca – na początku stycznia, co było efektem celowego zgłaszania faktu urodzenia z opóźnieniem dla odmłodzenia dziewczynki, jak i chłopca (pobór do wojska rok później)¹⁷.

Księgi ślubów w przypadku omawianych tu katolickich metrykaliów toruńskich wypełniane były dokładnie. Zawierały wszelkie informacje istotne dla badań demograficznych i socjotopograficznych. Rubryki 1–5 w przypadku narzeczonych zawsze były uzupełniane, czasem nawet dodatkowo wpisywano dane ojców obojga narzeczonych (szczególnie w przypadku bardzo młodych nowożeńców)¹⁸.

¹⁶ W metrykach chrztów z parafii Świętych Janów dla okresu 1793–1914 brak danych dla lat 1826–1828 oraz 1870 r. Brak też zapisów od października do grudnia dla 1808 i 1825 r. Dla parafii św. Jakuba i parafii NMP nie ma braków w zapisach metrykalnych dotyczących omawianego okresu.

¹⁷ J. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1999, s. 208; I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii*, s. 252.

¹⁸ W metrykach ślubów z parafii Świętych Janów w okresie 1793–1914 brak danych z lat 1877–1883. Dla parafii NMP brak danych za lata 1908–1914. Dla parafii św. Jakuba nie ma braków.

Formularz księgi ślubów: rubryki 2–5 występowały dwukrotnie, dla mężczyzny i kobiety

1	Tag der Trauung (<i>data ślubu</i>)
2	Name, Stand und Wohnort des Bräutigams und der Braut (<i>nazwisko, status i miejsce zamieszkania narzeczonego, narzeczonej</i>)
3	Bisheriges Verhältnis (<i>dorychczasowy stan cywilny</i>)
4	Alter (<i>wiek ślubującego</i>)
5	Konfession (<i>religia ślubującego</i>)
6	Datum und Nummer des Zivilaktes (<i>data i numer akt cywilnych</i>)
7	Ort und Zeit des Aufgebotes (<i>miejsce i czas zapowiedzi</i>)
8	Der Trauung vollzog (<i>nazwisko duchownego, który udzielał ślubu</i>)
9	Trauzeugen (<i>nazwiska świadków ślubu</i>)
10	Bemerkungen (<i>uwagi</i>)

Formularz księgi zgonów

1	Zahl der männlichen/weiblichen (<i>liczba porządkowa zmarłych mężczyzn/kobiet</i>)
2	Tag der Beerdigung (mit Ziffern und Buchstaben) (<i>dzień pogrzebu podany w liczbach i słownie</i>)
3	Beerdigung – Platz (<i>miejsce pogrzebu</i>)
4	Name und Stand des Gestorbenen (<i>nazwisko i status zmarłego</i>)
5	Wohnort des Gestorbenen (<i>miejsce zamieszkania zmarłego</i>)
6	Tag und Stunde des Todes (mit Ziffern und Buchstaben) (<i>dzień i godzina śmierci podane w liczbach i słownie</i>)
7	Alter (Jahr, Monate, Tag) (<i>wiek – rok, miesiąc, dzień</i>)
8	Krankheit oder sonstige Todesart (<i>choroba lub inny rodzaj śmierci</i>)
9	Ärztliche Hilfe (<i>pomoc lekarska</i>)
10	Namen des Pfarrers, welcher die Todes – Anzeige erhalten hat (<i>nazwisko księdza, który otrzymał zgłoszenie zgonu</i>)
11	Minderjährige (oder aus anders Gründen zu bevormundende) Kinder oder sonstige Erben des Gestorbenen, soweit der Pfarrer kenntnis davon hat (<i>małoletnie lub takie, które z innych powodów pozostawały pod opieką dzieci lub inni spadkobiercy zmarłego, jeżeli ksiądz miał o tym wiedzę</i>)

Nie dla wszystkich parafii obowiązywał tak szczegółowy formularz księgi zgonów (powyższy dotyczy parafii Świętych Janów), jednak najważniejsze dla badań demograficznych i socjotopograficznych kolumny 4–7 ujmowane były we wszystkich trzech parafiach¹⁹. Niestety kolumna nr 8 dotycząca przyczyny zgonu wypełniana była bardzo rzadko ze względu na słaby poziom medycyny. Najczęściej określane były jedynie przedśmiertne objawy choroby, a konkretna jednostka chorobowa głównie w przypadku epidemii. Przy analizie ksiąg zgonów należy pamiętać, aby nie stawiać znaku równości między rzeczywistą liczbą zgonów a liczbą pogrzebów. Ze względów finansowych ludność biedna często grzebała zmarłych bez obrządku religijnego²⁰. W księgach zgonów spotykać można zafałszowania dotyczące wieku zmarłych. Często zaokrąglano wiek, szczególnie osób starszych, do 5 lub 0, stąd wielu siedemdziesięciolatków, osiemdziesięciolatków czy też osiemdziesięciopięciolatków.

Toruńskie metryki katolickie zawierają szczegółowe informacje, które pozwalają na zastosowanie demograficznej metody badawczej – agregatywnej, i co ważniejsze, umożliwiają też rekonstrukcję rodzin²¹. Jednocześnie poprzez dane dotyczące miejsca zamieszkania jak i statusu (zajęcia, profesji) bohaterów zdarzeń demograficznych możliwe jest sporządzenie szczegółowego obrazu socjotopograficznego w oparciu o teorię socjologiczną zwaną ekologią społeczną²². W rejestracji metrykalnej występują pewne luki czasowe i informacyjne, lecz nie są one na tyle duże, aby mogły dyskredytować wartość merytoryczną źródła i jego przydatność do badań. Generalizując, źródła te należy uznać za staranne i o niewątpliwie wartości dla badań demograficznych.

¹⁹ Metryki zgonów z parafii Świętych Janów i św. Jakuba w okresie 1793–1914 nie mają braków. Dla parafii NMP brak danych za lata 1913–1914.

²⁰ I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii*, s. 257–258.

²¹ Metoda agregatywna to technika polegająca na wykorzystaniu metryk parafialnych w celu uzyskania syntetycznych informacji na temat zjawisk ludnościowych zachodzących na terenie badanej parafii za pomocą współczynników i wskaźników demograficznych, a rekonstrukcja rodzin to technika polegająca na wykorzystaniu metryk parafialnych w celu – jak sama nazwa mówi – zrekonstruowania i uzyskania szczegółowych informacji dotyczących funkcjonowania poszczególnych rodzin.

²² Zob. badania socjotopograficzne dla Torunia: K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999; K. Dyl, *Socjotopografia Torunia przed I wojną światową na tle rozwoju gospodarczego i ludnościowego miasta w XIX i na początku XX wieku*, Rocznik Toruński 2001, t. 28, s. 95–120.